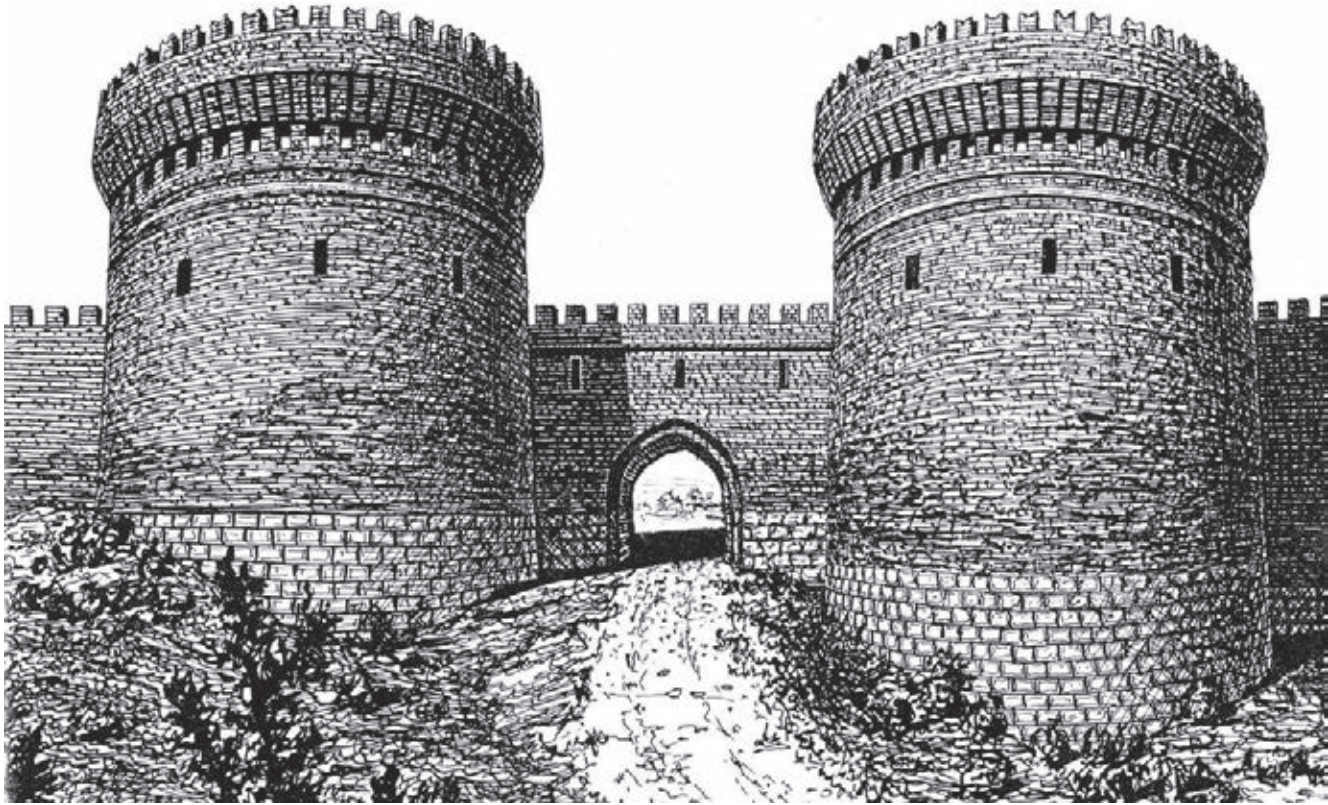

ORTAÇAĞ AZERBAJYCAN ŞEHİRLERİNİN SAVUNMA İSTİHKAMLARI

Gabala kent kapıları. Restore eden S.Gruzdev

Azerbaycan'da kentleşme süreci önemli ölçüde kültürel gelişimle, özellikle Orta Çağ kültürüyle ilgilidir. Orta Çağ döneminde Azerbaycan'da kentleşme hızla gelişmiş, şehirler hem sayısal hem de niteliksel açıdan bir büyüme sağlamıştır. Orta Çağ döneminde Azerbaycan'da

kentleşmenin önemli simgelerinden biri kale duvarları idi. Yerli mimarlar toplu saldırılara, mancınıklara ve duvar yıkan makinelere karşı koyabilen, hızlı saldırılar ve uzun süreli, kuşatmalara devam getirebilen güvenilir kale istihkamları inşa ediyorlardı. Şehirlerin savunması kent-

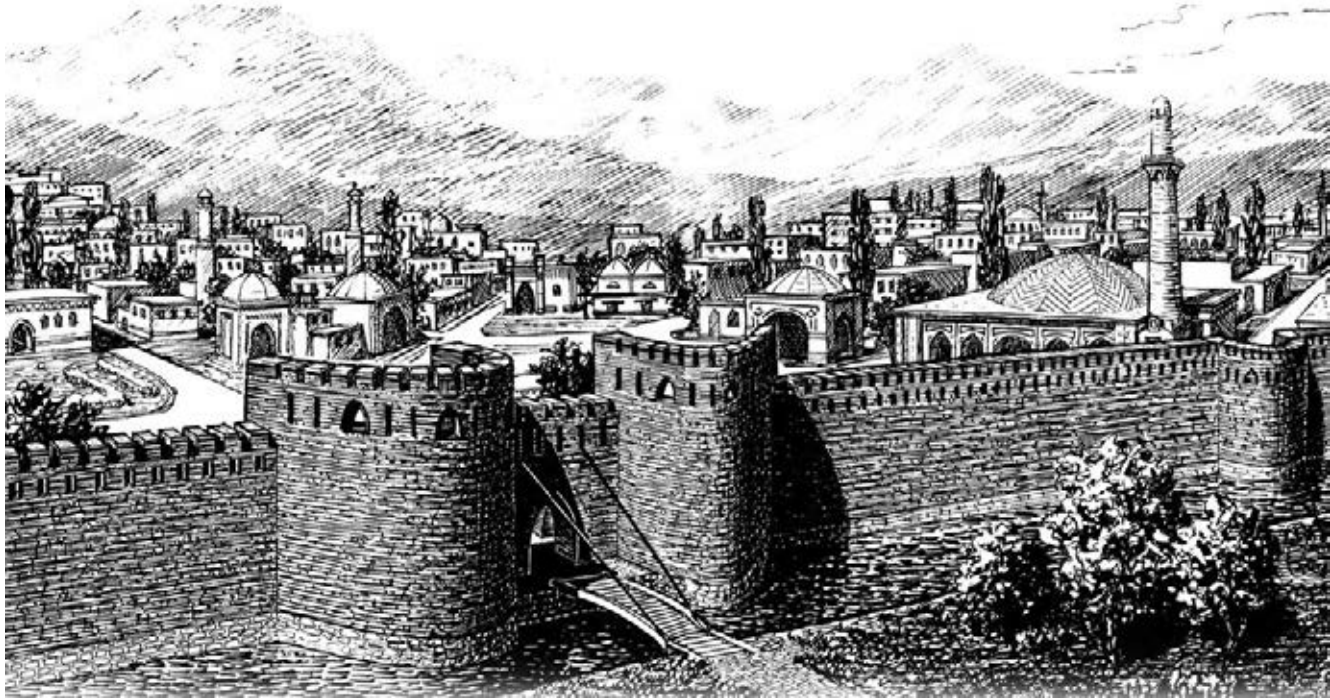
leşme sürecinin en önemli faktörü haline gelmiştir (Ahmedov, 1985, c.27; Dostiev T.M., 2003, c. 83). Tüm şehir gelişmiş istihamlara sahip idiler. Burada özellikle içkale ve şehristan, bazen de rabatın koruyucu duvarlarla çevrilmesine önem veriyorlardı. Şunu da vurgulamak gerekir Şark İslam dünyasında olduğu gibi Azerbaycan'da da şehirle üçlü kale sistemine sahiptiler: içkale (narinkale), şehir (şehristan) ve rabat. Bu unsurların şekillenmesi askeri ve idari, ticari ve zanaat, kültürel, ideolojik ve diğer koşullara bağlı olmuştur.

Arkeolojik kazılar sırasında Orta Çağ dönemi Azerbaycan şehirlerinin istihkam yapılarının genel ve özel niteliklerinin belirlemek açısından faydalı olan çok sayıda malzeme edinilmiştir. Ova bölgelerdeki şehir savunma sistemleri genelde dörtgen bir yapı sahiptir. Gence, Şemkir, Beylegan, Erdebil gibi şehirler bu şekilde planlanmıştır ve ova rölyef dolayısıyla çevreye doğru genişlemişlerdir. Eski Gence'nin savunma sistemi böyle bir özelliğe sahiptir. Şehri üç taraftan koruyan kale duvarı şeritleri istihkam yapısının 10-12. yüzyılda ne kadar yüksek düzeyde geliştiğini göstermektedir. Şehrin sol sahil kısmı 600 x 750 ebatlarda düzgün olmayan dörtgen

duvar şeklinde çevrelenmiştir. Gence'nin sağ sahil kısmı neredeyse paralel yapıya sahip iki kale duvarıyla korunuyordu. Onlar arasındaki mesafe 100-200 metre arasında değişmektedir. 600 x 420 metre ebatlarda eski dahili duvar köşeleri kutuplara yönelik şekilde inşa edilmiştir. Sağ sahil kısmındaki duvar ise 860 x 860 metre ebatlarında dörtgen şeklindedir. Başka bir kale duvarının izleri ikinci kale duvarından doğuya doğru 150 metre mesafede bulunmuştur. Şehrin her iki tarafı üç büyük kemerli köprülerle birleşmiştir. (Caferzade, 1949, s. 22-27).

Şemkir şehrinin istihkamları, özellikle içkale duvarları nispeten iyi incelenmiştir. Burada şehristanın ve şehir kapılarının çizgileri gözle görülür şekilde belirgindir. Şemkir kalesi düzgün olmayan dörtgen şeklindedir. Harabelere göre burçların yerini de belirlemek mümkündür. Şemkir'deki arkeolojik kazılar sayesinde değişik dönemlerde burada bulunan savunma sistemleri ortaya çıkarılmıştır. 8-10. yüzyıllarda kale duvarlarının nehir çakıl ve çamur tuğladan yapıldığı belli olmuştur. Duvarın alt kat sıraları alçıpan harçla üst sıraları ise çamur tuğladan yapılmıştır.

Ortaçağ Beylegan surları. Restore eden S.Gruzdev

11. yüzyılda paralel savunma duvarları inşa edilmiştir. Her iki duvarın taşları Arran mimarlık ekolüne özgün kombine şekilde dizilmiştir. Duvarlar arasındaki mesafe 10 metreye ulaşmaktadır. Dış duvar eski duvar boyunca yerleşmiştir. Bu duvar 4 No'lu surun yanından kuzey batıya doğru yönelmektedir. Dış duvarın açık kısmının yüksekliği 80 metreden yüksek, genişliği 3.8 metredir.

Şemkir kalesi paralel savunma duvarlarının 27.5 metre uzunlukta bir kısmı incelenmiştir. Güney kapısı iki sınırdış burçla korunuyordu. Güney burcu daha fazla dağılmıştır. Her iki burç yerel beyaz taşla kaplanmıştır. Burçlar arasındaki mesafe 4-4,1 metredir.

Şehir içkalesi şehrin doğu kısmında, Şeçkirçay'ın sol sahilinde doğu kısmında yerleşmiştir. Plan üzere burası dik dörtgen şeklindedir ve güneyden kuzeye doğru uzar ve arazisi yaklaşık 1 hektardır. İçkale'nin doğu, kuzey ve güney duvarları açılmış ve temelene kadar incelenmiştir. Burada bulunan duvarın yüksekliği 5,5 – 7,6 metre, genişliği –3,5 metreden fazladır. İçkale'nin doğu duvarı köşe burçlarıyla, ayrıca dörtgen payandalar ve merkezi

burçla takviye edilmiştir. Kazılar sayesinde kale duvarının temelinin rölyef ve toprağın niteliğine bağlı olarak değişiklik arz ettiği görülmüştür. Şöyle ki kuzeydoğu burçlarda temel ve taban taşı güçlü ve yekpare, iki basamaklı bir yapıya sahipken, merkezi burçun toprağı sert olduğundan bu şekilde bir takviyeye gerek kalmamıştır. Betona benzer harçla tesviye edildikten sonra kale duvarları taşları 8-10 cm sıra genişliğinde dizilmiştir.

Dış duvar ve içkale duvar ve burçlarına paralel olarak yapılmış şehristanın burçları içkale'nin kuzeydoğu burcuna bitişmiştir. Duvarlar arasındaki mesafe 4-4,3 metredir (Dostiyev, 2012; 2012a).

Beylagan şehrinin savunma duvarları da ayrıca dünyanın kutuplarına yönelik dörtgen şeklinde bir biçime sahiptir. Şehristanın duvarlarla çevrelenmiş arazisi yaklaşık 40 hektardır. Önceleri Beylagan'ın kale duvarları büyük kerpiçlerle yapılmıştır ve eni 6 metreye dek ulaşmaktadır. 9. yüzyılın ikinci yarısında kale duvarı onarılmış ve bu sırada kerpiçle birlikte bir metreye dek kalınlıkta kil kerpiç de kullanılmıştır. 11-12. yüzyılda kerpiç ve kil

kerpiç duvarlar yanmış kerpiçle iki kat kaplama yapılarak duvar kalınlığı 8 metre çıkarılmıştır (Ahmedov, 1979, s. 22, 44-45).

Dağ eteği ve dağlık bölgelerde şehir duvarlarının yapımında rölyef büyük önem taşımaktadır. Bu anlamda Derbent, Bakü, Şemahi, Gebele, Kiran kaleleri dikkat çekmektedir. Derbent duvarlarının mimarları arazinin özgün rölyefini başarılı bir şekilde kullanmışlardır. Kale duvarları batı uçlarında dağlara, güney uçları ise sahil şeridini sıkıca örten denize dayanıyor. Batıda yamuk şekilli duvar yapısı içkaleyi kapatmıştır. İçkaleye yakın duvarlar arasındaki mesafe yaklaşık 350 metredir. Aşağı, sahil bölümlerde bu mesafe 365 metreye dek artmaktadır. Çok fazla saldırılara maruz kalmış duvar daha esaslı bir şekilde inşa edilmiştir. Onun muhteşem görüntüsü ve haşmeti insanı hayrete düşürüyor ve mümkün olduğu kadar iyi korunmuştur. Derbent istihkâmının duvarları 90-105 x 67-70 x 25-30 cm ebatlarda taş levhalardan oluşmuştur. Bu levhalar iki sıra olarak ve duvarın iç ve dış sınırları olarak konulmuş, araları doldurulmuştur. Dış yüzey kaplama levhaları bir birine özenle bitleştirilmiştir. Duvarların kalınlığı 2,3 metreden 3,8 metreye dek değişmektedir. Duvarların yüksekliği 10-12, yer yer 15-20 metreye dek yükselmektedir (Kudryavtsev, 1982, s. 100-104).

Derbent kale duvarları

(Memmedov, 1997, s.171). Burçlar belli ara mesafeler korunarak inşa edilmiştir. Örneğin; Beylegan ve Gence'de bu mesafe 40-50 metreyken Şemkir'de burçlar oldukça sık dizilmiştir. Bir kural olarak çok tehlikeli arazilerde onlar arasındaki mesafeler oldukça azdır. Örneğin; Derbent'teki 73 burçtan 46'sı kuzey duvarındadır. Zira buradan sıkça saldırılar düzenlenmekteydi. Kale duvarlarının güçlendirilmesi için dörtgen ve dikgen payandalar kullanılmıştır. Bu tür payandalar Şemahi ve Şemkir'deki arkeolojik kazılar sayesinde tespit edilmiştir. Şemahi kalesinin savunmasını daha da kuvvetlendirmek için duvarlara bitişik olarak 2.2 metre ebatlarda ve 3.5 metre aralıklarla payandalar yapılmıştır (Ciddi, 1981, s.42). Şemkir'deki içkale duvarları uzunluğu 15 metre dek ve genişliği 2 metreden fazla olmayan dikgen payandalarla takviye edilmiştir.

Şehir savunma sisteminde son derece savunmasız bir burç olarak bilinen şehir kapılarına özel nem veriliyordu. Kapıların yan taraflarında birkaç ateş penceresi bulunan iki burç inşa edilerek yükseltiliyordu. Kapı üstü galeri ateş açmak ve sıcak karışım dökmek amacıyla yapılmıştır (Memmedov, 1997, s. 173). Şehir kapıları sadece askeri ve savunma işlevini yerine getirmiyordu. Kapılar aynı zamanda zengin sanatsal içeriğe sahip haşmetli,

monoton ön cephesiyle istihkamın bir bütün olduğunu tüm ciddiyetiyle yansıtıyordu. Bu anlamda Derbent kalesinin güney kapısı – Orta Kapı dikkat çekmektedir. Burçlar arasında kapının dış alanı silindirik kolonlarla dayalı bir büyük ve iki küçük dekoratif sivri kemerli duvarla dekore edilmiştir. Kırklar Kapısı tarafında aslan heykelleri yer alıyor (Kudryavtsev,1982, sc. 104-105). Beylagan'ın kale kapısının tuğla burçları yüksek sanatsal bir yapı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Kırmızı tuğla surlar, çizgi pembemsi-beyaz harçlı sıralar, ışık ve gölge tonları, tuğlalar arasındaki oval oluklar şehir kapılarına ve burçlarına muhteşem bir görüntü kazandırmaktadır (Ahmedov, 1986, s.14).

Şemkir içkale ve şehristanının duvarları kombine bir şekilde yapılmış ve günümüze kadar gelmiştir. Bu duvarlar yanmış tuğladan, nehir çakıl ve yontulmuş yerel beyaz taştan yapılmıştır. Şunu da vurgulamak gerekir ki Şemkir şehri Arran mimarlık ekolünün merkezlerinden biri olmuştur. Bu ekolün karakteristik ve stilistik özelliği duvarların çok renkli ve kombine bir şekilde yapılmasıdır. İçkale duvarlarının taş dizimi Gence içkalesi duvarlarına çok benziyorsa da bazı özgün çizgilere sahiptir (Avalsov, 1980, s. 70-89).

Şehir savunma sistemine ayrıca, kaleyi dışarıdan

Harabe Gilan kale duvarları

Şemkir kale duvarları

çevreleyen hendekler de dahildir. Şöyle ki Gence kalesi dışarıdan üç metre derinlikte ve 8 metre genişlikte hendeklerle çevrelenmiştir (Kerimov, 1998, s. 52). Beylagan kale duvarları 10-30 metre genişlikte ve 1-2 metre derinlikte hendekle kuşatılmıştır (Ahmedov, 1979, s. 22). Kale duvarlarını çevreleyen derin ve geniş hendekler şehrin savunma kabiliyetini güçlendirmiştir.

Azerbaycan şehirlerinin istihkamları genel olarak özellikleri itibarıyla Orta Doğunun Müslüman ülkelerindeki kalelere benziyor. Fakat bunun yanında kendine özgü özelliklere de sahiptirler. Şunu da vurgulamak gerekir ki Azerbaycan dünyaya Ebdülmecid ibn Mesut, Mahmut ibn Saad, Şeyzade Habibulla ibn Şeyh Mahmud Genci gibi büyük mimarlar vermiştir. 🌟

Kaynakça

1. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin arxeoloji tədqiqi və Azərbaycanın şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti. // Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, s.262-292.
2. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin arxeoloji tədqiqi: nəticələr və perspektivlər. // AMEA həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı qəhrəmanı Z.M.Bün-yadovun 90 illiyinə həsr olunmuş elmi Simpoziumun materialları. Bakı, 7-8 may 2012-ci il. Orta əsrlər Şərqinin tarixşünaslığı və mənbə-şünaslığı. Bakı, Elm, 2012, s. 257-260.
3. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, Elm, 1979.
4. Авалов Э. К воссозданию градостроительной структуры средневекового Шамкура. // Известия АН Азербайджанской ССР, сер. ЛЯИ, 1980, No 4.
5. Ахмедов Г.М. Города и городская культура в средневековом Азербайджане. // Тезисы докладов всесоюзной археологической конференции. Баку, 1985.
6. Ахмедов Г.М. Средневековый город Байлакан. Баку, Элм, 1986.
7. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1949.
8. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII вв. Баку, Элм, 1981.
9. Достиев Т.М. Основные итоги археологического изучения средневековых городов Азербайджана. // Вестник Бакинского Университета, 2003, No3, с.83-88.
10. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва, 2000.
11. Керимов В.И. Оборонительные сооружения Азербайджана. Баку, Огуз эли, 1998.
12. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. Москва, Наука, 1982.
13. Мамедов С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана. Баку, Изд-во "Nafta-Press", 1997.

